

О. В. Дяченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ПОЛТАВЩИНІ НА ПОЧАТКУ 60-х рр. XIX ст.

Подано результати вивчення національно-освітньої роботи на Полтавщині на початку 1860-х рр., створення тут недільних шкіл, розглянуто проблеми викладання українською мовою.

Ключові слова: українські громади, недільні школи, народна освіта.

Представлены результаты изучения национально-просветительской работы на Полтавщине в начале 1860-х гг., организации здесь воскресных школ, рассмотрены проблемы, связанные с преподаванием на украинском языке.

Ключевые слова: украинские громады, воскресные школы, народное образование.

The national, educational system in Poltavskiy region at the beginning of 1860-s, the foundation of the Sunday schools and the problems of teaching in Ukrainian are analised.

Key words: Ukrainian gromady, Sunday schools, popular schooling.

Сьогодні українська школа, загалом відійшовши від педагогічної системи колишньої радянської освіти, все ще знаходиться на роздоріжжі – як у теоретичному, так і в практичному значенні. Економічна й політична ситуація в Україні спонукають до пошуку нових підходів щодо розв'язання проблем поліпшення освіти, навчання й виховання. Успішна реалізація цих та інших педагогічних завдань потребує ретельного вивчення історії формування і становлення української народної освіти в другій половині XIX ст.

Реалізоване у цій статті вивчення діяльності перших народних шкіл на Полтавщині наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. – важливе й актуальне завдання. Зазначені хронологічні межі дослідження обумовлені часом діяльності Полтавської громади, діячі якої стали ініціаторами створення недільних шкіл, що активно діяли до 1863 р. (до проголошення Валуєвського циркуляра). Вивчення цієї теми дозволить простежити складні часи становлення й розвитку української освіти. Що ж стосується вибору регіону, то автор даної статті свідомо обрала саме Полтавщину, оскільки тут була одна з найгустіших мереж недільних шкіл у Наддніпрянській Україні, створення та діяльність яких детально охарактеризоване на сто-

рінках журналу «Основа» самими ж фундаторами й працівниками цих навчальних закладів.

Українська національно-освітня система в середині XIX ст. формувалась за умов русифікації, коли, зокрема, нав'язувались російська мова, культура, звичаї. За несприятливих умов громадські діячі на Полтавщині продовжували активно й творчо працювати і залишили після себе помітний слід у різних сферах українознавства: літературі, культурі, освіті. Переважна більшість із них працювала вчителями шкіл та гімназій. У наш час відчувається брак досліджень із таких проблем, як створення недільних шкіл у різних регіонах України, а також освітньо-педагогічна діяльність багатьох громадських діячів XIX ст.

Перші публікації, що стосувалися створення українських шкіл на Полтавщині у зазначений період, з'явилися відразу ж після їх відкриття. Проблеми матеріального забезпечення, кількості учнів, фаху вчителів, процесу навчання тощо активно обговорювалися на сторінках журналу «Основа» протягом 1861–1862 рр. Уже з другої половини XIX – початку XX ст. було опубліковано наукові праці, розвідки, листування, спогади громадських діячів, працівників шкіл із цієї теми – М. Возняка [3], М. Кононенка [16], О. Кониського [17–25], М. Костомарова [26] та ін. Більшість із зазначених авторів були безпосередніми учасниками й свідками процесу становлення та розвитку недільних шкіл на Полтавщині наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. Тому їх публікації, листи, щоденники, спогади містять цінний матеріал для всебічного висвітлення проблематики.

Зусиллями інтелігентної громадськості України для справи розвитку освіти у цей період робилося багато. У міру своїх можливостей протягом такого короткого свого існування журнал «Основа» подавав на своїх сторінках інформацію про культурно-освітні явища і процеси, що мали місце в Україні всупереч антиукраїнським діям царської адміністрації. Журнал приділяв багато уваги недільним школам, які були цілком новим явищем і на які їх організатори покладали великі надії.

За радянських часів тема розвитку української шкільної освіти в другій половині XIX ст. вважалася неактуальною переважно з ідеологічних міркувань. Досить змістовною з погляду джерельної бази є опублікована в 1930 р. праця М. Гніпа «Громадський рух 1860 рр.: Полтавська громада» [4]. Більше третини її обсягу становить публікація жандармсько-слідчих матеріалів щодо діяльності полтавських громадських діячів та їх епістолярної спадщини. Автор охарактеризував діяльність полтавських громадянців на початку 60-х рр. XIX ст., показав їх перші кроки щодо відкриття українських шкіл, проблеми та матеріальний стан, висвітлив відносини з іншими українськи-

ми громадами та народодлюбцями (М. Костомаровим, П. Кулішем, С. Носом, М. Глібовим та ін.) [4]. Усе ж таки М. Гніп, на нашу думку, не зробив спроби різнобічно проаналізувати подані ним джерела, а лише констатував зафіксовані окремі факти. Також автор названої праці ретельно не проаналізував педагогічну діяльність діячів Полтавської громади.

Тільки з 90-х рр. XX ст. ця тематика знайшла певне наукове висвітлення в багатьох працях, серед яких для вивчення зазначеної теми мають для нас науковий інтерес роботи С. І. Світленка [36–38], Н. С. Побірченко [32], А. В. Кудрицького [33] та ін.: в них досліджувались аспекти розвитку загальної освіти, культурно-освітньої діяльності представників різних напрямів суспільного руху. Однак на сьогодні відсутня ґрунтовна праця, яка була б присвячена вивченню розвитку й діяльності шкіл на Полтавщині в середині XIX ст. Тому мета даної статті – показати й проаналізувати питання щодо створення народних шкіл на Полтавщині та умов їх діяльності.

Національно-освітня політика російського уряду мала своїм наслідком те, що вже у 1850-х рр. XIX ст. в школах Наддніпрянської України існували такі проблеми: не було вчителів, підготовлених для викладання українською мовою всіх предметів; не вистачало шкільних приміщень, підручників з усіх предметів викладання, учителів, підготовлених до викладання українською мовою тощо. Тому українські суспільні діячі спрямували свої зусилля на пошуки шляхів організації шкільної освіти, нових методів навчання і способів залучення якнайбільшої кількості простолюдинів до грамоти.

На межі 50–60-х рр. XIX ст., напередодні селянської реформи 1861 р., в Україні з новою силою завирувало національне громадсько-політичне життя. На початку 60-х рр. XIX ст. українська національно свідомо інтелігенція розуміла, що українське суспільство у своїй переважній масі залишалося байдужим до власної освіти. Тому громадські діячі, вбачаючи шлях розвитку українства в розвитку національної освіти, почали створювати недільні школи.

Київська, Чернігівська, Харківська, Полтавська та Одеська громади вважали народну освіту першочерговою справою. Уже в 1859 р. вони розпочали створення недільних шкіл і бібліотек. Ці школи призначалися для ремісничої молоді, міщан і робітників. Навчання проводилося в неділю – вихідний день – у приміщеннях шкіл та гімназій. Учителями в них працювали здебільшого студенти та гімназисти старших класів.

Поширення освіти й культури в Україні було чи не основним напрямом діяльності переважної більшості всіх українських громадян даного періоду. Широкий був спектр освітніх проблем, які потребували свого розв'язання. Відсутність шкіл, учителів, підручників,

чужа мова викладання – все це гальмувало культурно-освітній розвиток українського народу. У зв'язку з цим цілком реальною і такою, що могла бути втілена в життя, була потреба громадсько-політичного журналу. Поява такого журналу, що й дістав назву «Основа», була давно очікуваною – адже державна політика в галузі шкільної освіти залишилася політикою примусового «обрусення». Отже, чимало сподівань покладалося на «Основу», серед авторів якої були відомі педагоги й громадські діячі – К. Ушинський, І. Дорошенко, О. Кониський, О. Навроцький, М. Петров, П. Якунін та багато інших.

Недільні школи на Полтавщині відкривалися прогресивною громадськістю наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. Одна з перших недільних шкіл була заснована в 1858 р. в Полтаві. 8 січня 1860 р. з ініціативи російського хірурга М. І. Пирогова недільна школа була відкрита вчителями Пирятинського повітового училища [33, с. 581]. Зазначимо, що ця школа була російською і питання викладання українською мовою тут навіть не порушувалося.

В історії Полтавської громади провідне місце належить не її теоретично-педагогічній діяльності, а освітній практиці. З нею деякою мірою пов'язане відкриття жіночої гімназії, через яку виникли полтавські недільні та щоденні школи [14, арк. 81]. Із цими школами були пов'язані плани організації навчального закладу для народних учителів, видання української літератури для масової української школи, читання лекцій для малоосвіченої аудиторії, спроби постановки народних вистав та цілий ряд заходів стосовно появи місцевої періодичної преси. Далеко не все з того, про що мріяли, над чим працювали полтавські громадівці, удалося втілити в життя, але те, що було зроблено, дає змогу визнати практичну діяльність полтавської громади із поширення освіти за одну із найважливіших сторінок українського освітнього руху 60-х рр. XIX ст.

Із серпня 1861 р. деякі діячі полтавської громади (О. Стронін та О. Кониський) стали членами Петербурзького Комітету Грамотності при III Відділі Імператорського Вільного економічного товариства [4, с. 21]. У своєму листі до голови Комітету – С. С. Лошкарьова – Кониський зазначав: «Желая быть членом Комитета грамотности, имею честь предложить с своей стороны следующие услуги:

1. Вносить ежегодно по назначению комитета десять руб. сер., считая год с января месяца.

2. Доставлять Комитету через каждые 2 месяца сведения о народных школах тех местностей Херсонской, Полтавской и Черниговской губерний, в которых придётся мне быть.

3. Доставлять сведения о наблюдениях над школами и о средствах к распространению грамотности между населением здешнего края.

4. Принимать все меры к устройству в Полтаве, раза два в год, в пользу комитета концертов и литературных чтений.

5. Приглашать других, преимущественно из сельского населения, в члены, сотрудники или корреспонденты Комитета.

6. Быть постоянно преподавателем в Полтавских воскресных школах (в одной школе я состою уже преподавателем с января сего года).

7. Распространять в народе через продажу и дар издание комитета.

Поэтому покорнейше прошу Комитет грамотности при согласии принять мои посильные услуги, почтить меня уведомлением как о согласии, так и о том: а) куда выслать и в какое время мой ежегодный взнос... и б) о ближайших и необходимейших обязанностях члена комитета» [12, арк. 184–185].

Переглядаючи цього листа, бачимо у ньому цілу програму освітньої діяльності полтавських громадянців. Ця програма не була складена випадково. В окремих пунктах помітні класові позиції самого автора, представника тих дрібнобуржуазних прошарків населення, що сподівалися прислужитися освіті багатьох робітників та селян, вносячи щороку 10 крб, влаштовуючи концерти та вистави і поширюючи видання Комітету, очолюваного кріпосником С. С. Лошкарьовим.

На полях зазначеного листа О. Я. Кониського олівцем зазначалося, що треба подякувати адресатові та запропонувати йому стати членом Комітету [12, арк. 185]. Проте цю резолюцію не було виконано, оскільки через деякий час громадський діяч надіслав до Комітету нового листа, де вже висунув гасло національної освіти та пропонував від імені полтавських діячів ряд практичних заходів щодо поширення української народної освіти. У цьому листі автор також вказував на необхідність розповсюдження підручників українською мовою: «Беда в том, что на этом языке нет тех именно книг, которых требует народ... Кроме того, книги продаются слишком дорого» [13, арк. 190].

Одинадцятого січня 1862 р. Комітет грамотності при Вільному економічному товаристві на засіданні заслухав подання О. Кониського, де йшлося: «Населення тутешньої місцевості розмовляє мовою, зовсім окремою від великоросійської, а тому з жадобою читає книжки малоруською мовою» [13, арк. 76–76 зв.]. Підтвердженням цього є публікація в «Журнале Комитета» за 1862 р. постанови: «... Комитет признал потребность в руководствах на малороссийском языке, и в особенности по части естествознания» [12, арк. 192]. За відношеннями та повідомленнями Олександра Яковича на засіданнях згаданої установи неодноразово розглядалися питання розвитку освіти в Наддніпрянській Україні, зокрема «про перебіг грамотності в Харківській

губернії», «про незадовільний стан кременчуцьких недільних шкіл» тощо. Основна заслуга О. Я. Кониського у цій справі полягала в тому, що Петербурзький Комітет грамотності налагодив відносини із діячами Катеринославської, Київської, Полтавської, Харківської, Херсонської та Чернігівської громад [13, арк. 154].

У березні 1860 р. недільну школу з українською мовою викладання було відкрито вчителями та гімназистами при Полтавській гімназії, а слідом за нею вони почали відкриватися в багатьох містах і селах Полтавщини. Тільки в Полтаві, за свідченням одного з їх засновників О. Я. Кониського, діяло 7 недільних шкіл. «Почнемо наші вісті про Полтаву з того, – писав він, – що найближче лежить біля нашого серця, у чому найбільший вжиток для народу вбачаємо, що робить людей і розумними, і добрими, і правдивими, – себто грамотність і школа» [21, с. 321]. Далі автор аналізує статистичні дані цього міста в розрізі потреб освіти. Адже на той час у Полтаві було 27 тисяч жителів і налічувалося 12 навчальних закладів різних типів, у яких навчалося 1 557 дітей. Однак О. Я. Кониський переконаний, що ці міські школи потреби народної освіти не задовольняли. У них навчалися переважно діти заможних людей і панів. «Всі бачили, яка велика потреба народної грамотності у нас перед очима, всі розуміли, що навчання однаковісінько корисне і тим, котрі думають стати суддями і генералами, і тим, котрі свій вік проведуть хто над обручем, хто за чоботом, хто за плугом». Далі автор дякував Богу, що знайшлися добрі люди, які допомогли у народній біді, й була відкрита недільна безкоштовна школа. До неї з першого дня прийшло навчатися 35 учнів, серед яких як семилітні, так і сорокалітні. Пізніше тут налічувалося майже 200 осіб [21, с. 322].

Цікава й повчальна діяльність педагогічної ради цього навчального закладу, яка звернулася до громадськості з відкритим листом, закликаючи кожного, хто побажає завітати до школи або на засідання ради, висловити свої думки про діяльність школи.

Насамперед розглянемо питання, який зв'язок мала ця діяльність з історією відкриття полтавської жіночої гімназії, де вчителі працювали безкоштовно. Матеріали до історії цієї гімназії знаходимо в «Основі», де вже в першому номері за 1861 р. надруковано дві статті О. Я. Кониського: перша під назвою «Полтавская женская гимназия», а друга – «З Полтави», де також є відповідні дані про цей навчальний заклад [21, с. 319–328].

О. Кониський наводив такий факт: «... ще з 1858 р. побутувала думка про заснування школи для дівчат. І такі намагання не загинули. 26 серпня 1861 року відкрили Дівоче училище, у якому навчалося 203 дівчини». Отже, бачимо, що ідея освіти, необхідності поширен-

ня грамоти серед усіх верств народу охопила різні прошарки суспільства [26, с. 145–148].

На чолі жіночої гімназії стояла полтавська поміщиця Є. Милорадович. Про те, як вона організовувала роботу в жіночій недільній школі, розповідав у своїй кореспонденції «З Полтави» («Основа», 1862) О. Кониський: «3-го сентября одкрита дівоча недільна школа. Хазайнує у сій школі в. п. Милорадовичка, – щиро й працює. У школі грошей і книжок доволі, доволі й учениць: записано 150» [22, с. 68–70].

Двадцять четвертого квітня 1860 р. полтавські громадівці відкрили першу чоловічу недільну школу, де поряд з іншими вчителями працював і О. Я. Кониський. Він був одним з ініціаторів відкриття навесні 1861 р. другої недільної школи – проте місцева влада стала на заваді цього проекту. Тоді Олександр Якович разом із учнями п'ятих–сьомих класів Полтавської гімназії звертається за допомогою до управителя дирекції шкіл Полтавської губернії – С. Гейслера [4, с. 10–14], який, зважаючи на велику потребу полтавського населення в освіті, просить дозволу куратора Київського навчального округу відкрити при полтавській гімназії «в виде опыта на один год бесплатную ежедневную мужскую школу» [12, арк. 103].

Таким чином, вже у квітні 1861 р. О. Я. Кониський очолив суботню школу, а також утримував щоденну вечірню школу, де сам займався викладацькою діяльністю. Разом із О. І. Строніним Олександр Якович організовував у недільних школах народні читання – переважно українською мовою. Щоб селяни краще усвідомлювали сутність та особливості аграрної реформи 1861 р., він робив спроби перекласти українською «Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності» [76, с. 150]. Вже в ті молоді роки О. Я. Кониський виступав за свободу особистості від політичного й економічного гніту самодержавного ладу, протестував проти кріпосного права. У березні 1862 р. з ініціативи О. Я. Кониського було відкрито вечірню чоловічу школу, але конкретних даних про її стан немає [13, арк. 102].

Отже, протягом 1860–1862 рр., за такий короткий час, у Полтаві було створено недільну школу, якою керував О. Стронін, а потім В. В. Лобода. У квітні 1861 р. почала діяти суботня школа під керівництвом О. Я. Кониського [4, с. 6]. У вересні 1861 р. і в січні 1862 р. відкрилися жіночі школи під опікою Є. І. Милорадович [4, с. 6]. Організаційною та навчально-методичною роботою недільних шкіл керувала загальна рада у складі Є. І. Милорадович (голова), діячів полтавської громади – О. І. Строніна (секретар), О. Я. Кониського, Д. П. Пильчикова та місцевих учителів В. Ф. Горового, Щелкана, Вакуловського, Кізимовського (особи ще трьох учителів нам не вдалося встановити. – *О. Д.*) [4, с. 7].

Крім зазначених, у межах губернії були відкриті недільні школи при повітових училищах у Лубнах [14; 15], Миргороді, Костянтинограді, Кобеляках, Ромнах (дві), Кременчуці (чоловіча та жіноча), Хоролі, Прилуках, Лохвиці, Золотоноші, Переяславі і Борисполі (згодом стала щоденною) [33, с. 582].

На початку 1862 р. офіцерами Другої з'єднаної резервної артилерійської дивізії недільні школи були відкриті в Зінківці (дві) та в містечках Опішні і Великих Будищах Зінківського повіту. За підрахунками істориків, усього в Полтавській губернії на початку 60-х рр. XIX ст. діяло 25 недільних шкіл [33, с. 582].

У недільних школах навчання відбувалося безкоштовно. Тут отримували початкову освіту переважно підлітки й дорослі міщани та селяни, яким не вистачало коштів на навчання. Такі школи працювали в неділю й святкові дні.

Однією із центральних проблем у школах була проблема викладання українською мовою. Першим на сторінках «Основи» про мову викладання заговорив М. І. Костомаров. У низці статей під загальною назвою «Мысли южнорусса» у травневому номері за 1862 р. з'явилася його стаття «О преподавании на южнорусском языке», де він писав: «Народ повинен вчитися, народ хоче вчитися... Розвиток народної освіти рідною мовою можливий лише за умови добрих, науково і методично досконалих підручників і тих, хто має гроші, і тих, хто має знання і талант» [27, с. 16]. Таким чином, заклики М. І. Костомарова знайшли відгуки серед багатьох читачів. Отже, навчання проводилося переважно українською мовою. Цікаві відомості стосовно вибору школярами мови, якою вони хотіли б навчатися, українською чи російською, подав у своїй праці М. Гніп [4, с. 10]. Так, діячі полтавської громади В. Лобода, О. Стронін і О. Кониський запровадили опитування: ходили по класах і читали байку І. Крилова та, схожу за тематикою, байку Є. Гребінки, а потім запитували в учнів, якою мовою вони хочуть навчатись. Таким чином, за висловом О. Кониського, із 140 опитаних за «гребінчину» мову висловились 123 учні. Однак слід сказати, що в більшості повітових недільних шкіл навчання проводилося російською мовою. Про це свідчать численні листи до редакції «Основи», а також звіти громадських діячів, які їздили по губернії, вивчаючи стан викладання в повітових школах [14; 15; 25; 27; 29; 30]. Так, наприклад, на сторінках «Основи» якийсь кореспондент з м. Лубни писав: «... пишуть наші дітки по-московські, знають арифметику, та не так – аби-як, а розсуждаючи...» [17, с. 149].

Поряд із численними заборонами організації й відкриття шкіл громадівці зіткнулися ще з однією проблемою – нестачею україномовних підручників. Першим підручником, написаним для недільних шкіл українською мовою, стала «Грамматка» П. О. Куліша. У 1859 р.,

повернувшись із України до Петербурга, Т.Г. Шевченко приступив до складання для недільних і народних шкіл «Букваря южнорусского», який вийшов друком у січні 1861 р. за ціною 3 копійки [28, арк. 73].

Крім Т.Г. Шевченка у цей час активно долучалася до складання підручників для шкіл революційно-демократична і передова студентська молодь. Так, у 1861 р. в Полтаві було надруковано «Азбуку по методу Золотова для Южно-Руського края». Її підготував учитель історії Полтавської гімназії і засновник недільної школи О.І. Стронін [4, с. 12]. У 1862 р. тут же було видано «Українські прописи» О. Кониського [8, с. 8].

Водночас прогресивна громадськість Полтавщини дбала й про поширення та популяризацію української книги. Оскільки книги українською мовою не могли потрапити на полиці книгарень, розповсюджувачам доводилося продавати їх на базарах та через різних приватних осіб. У межах Полтавської губернії із січня до жовтня 1861 р. було продано 12 195 примірників книг. Найбільше їх було поширено в містах: у Хоролі – 2476, Зінкові – 1955, Полтаві – 1972 примірники. Розповсюджували книги А.Л. Шиманов (Шимапенко), В.Л. Трунов, Д.П. Пильчиков, О.І. Стронін, О.Я. Кониський, П. Лобко та ін. Лише протягом літа 1861 р. у межах Зміївського повіту учителями повітового училища під керівництвом студента Харківського університету й учасника роботи недільних шкіл П. Лобка було продано 200 примірників Шевченкового «Кобзаря» [23, с. 69].

Громадівці розуміли, що в усвідомленні народу велика роль належить українській книжці. Тож завдяки діяльності громадівців дві полтавські книгарні всілякими способами розповсюджували літературу. Твори українських письменників продавались у великій кількості, тому що це були в основному дешеві (за ціною 3–5 коп.) книжечки.

Та крім вищезазначених, були ще й проблеми організаційні у навчальному процесі: нестача як учителів, так і учнів. Деякі вчителі не завжди приходили на роботу, часто запізнювались тощо. Так, В.В. Лобода писав: «Школа ображалась в плохую школу, в которой думали не о деле, для котрого пришли, но о том, как бы это дело поскорее с рук спихнуть» [4, с. 10]. Для запобігання цьому полтавські громадівці – В.В. Стронін та О.Я. Кониський – організовували народні читання в недільних школах губернії, які виявилися доволі популярними [31, с. 321]. Народолюбці проводили досить нестандартні, як на той час, уроки. Щоб учням не було нудно на уроках, учителі спочатку читали їм твори Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, російських класиків – О. Пушкіна, М. Гоголя та ін. Потім викладали іс-

торію, географію, природознавство. На завершення обов'язково читалося щось гумористичне – наприклад байка Л. Глібова.

М. Гніп зазначив, що Д. Пильчиков викладав історію України за такою схемою: «Київська, Галицька, Литовська доба, об'єднання України з Польщею, козаччина, Богдан Хмельницький, заселення Південної України» [4, с. 11].

Піднесення розвитку освіти, як російськомовної, так і української, було досить незвичним явищем для місцевої влади. Тому царські власті ані на мить не втрачали пильності. Насамперед їх стурбувало те, що в багатьох недільних школах навчання велося українською мовою. По-друге, історія викладалася не за офіційно затвердженими підручниками.

Низький рівень розвитку народної освіти змусив діячів полтавської громади в особі В.В. Лободи звернутися до губернатора О.П. Волкова (1852–1866) із проектом статуту Общества грамотности. Губернатор був вимушений надіслати цей проект до Міністерства народної освіти в Петербург, однак при цьому зазначив, що затверджувати його не треба [4, с. 13].

Тривого властей посилювали й російські шовіністичні газети, що виходили в Україні. У них писалося, що освіта українською мовою виховує в населення дух відчуження від Російської імперії, що українська мова лише діалект російської, що україномовні письменники мають на меті відокремлення України від Росії. До Петербурга надходили таємні доноси про ведення революційної пропаганди викладачами недільних шкіл. Вони настільки налякали російського імператора, що у червні 1862 р. він наказав закрити в Україні ці школи, оскільки, як стверджувалося в указі, вони діяли «під впливом і за участі осіб, які мали на меті потрясіння держави». Таким чином, по всій Україні було закрито близько 300 шкіл.

Валуєвський циркуляр, виданий 18 липня 1863 р., заборонив використання української мови в шкільному навчанні, при друкуванні шкільних підручників, науково-популярних і релігійних книжок на тій підставі, що «ніякого «малороссийского языка» не було, немає і бути не може». Документ дозволяв друкувати українською мовою лише твори красного письменства. Навчання українською мовою розцінювалося як політична пропаганда. Ті ж, хто брався за це, звинувачувалися «у сепаратистських задумах, ворожих Росії».

Однак у 1864 р. недільні школи знову було дозволено, але з великими обмеженнями та заборобою викладати українською мовою.

Питання розвитку української освіти на початку 60-х рр. XIX ст. стали найзлободеннішими суспільними проблемами української національно свідомої інтелігенції. Обговорення їх не полишало сторінок періодичної преси, де висвітлювались проблеми навчання, вихо-

вання, освіти. Таким чином, під час діяльності Полтавської громади її діячі не обмежилися тільки загальним з'ясуванням теоретичних положень і такою ж постановкою проблем широкого розвитку національної культури. Вони висунули конкретну практичну програму в цьому напрямі, активно взявшись за її реалізацію: виступали з публічними лекціями, писали підручники для початкової школи, відстоювали потребу відкриття національних шкіл і викладання в них українською мовою. Із цією метою до цензури було подано підручники з географії, арифметики, історії, а також книжку для народу з правознавства тощо, проте більшість із них не допустили до друку.

Порушені українською інтелігенцією проблеми шкільної народної освіти, мови викладання, підготовки підручників за умов національного гніту України виявилися гостро актуальними й такими, що виходили за межі суто педагогічного виховного значення. Це була своєрідна форма боротьби за національні права народу та за формування української нації.

Бібліографічні посилання

1. Антонович М. П. О. Куліш і О. Я. Кониський / Марко Антонович // Укр. історик. – 1970 – № 1–3. – С. 39–53.
2. Бернштейн М. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. / М. Бернштейн. – К., 1958. – С. 28–83.
3. Возняк М. Листування Панька Куліша з О. Кониським / Михайло Возняк // Нова Україна. – 1923. – № 10–11. – С. 139–162.
4. Гніп М. Громадський рух 1860 рр. Кн. перша: Полтавська громада / Михайло Гніп. – Х., 1930.
5. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 417, оп. 1, спр. 54, арк. 1–78.
6. Дмитренко С. М. Особливості громадсько-освітнього руху на Лівобережній Україні у XIX ст. / С. М. Дмитренко: моногр. – К., 2000.
7. Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського / Віктор Дудко // Київ. старовина. – 1998. – № 2. – С. 155–178.
8. Дяченко О. В. Олександр Якович Кониський і процес українського націотворення другої половини XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. «Історія України» / О. В. Дяченко. – Д., 2008.
9. Житель Полтавы. Изъ Полтавы (Полтавская женская гимназия) // Основа. – 1861. – № 1. – С. 323–328.
10. Жук В. Н. Полтавський губернії – 200 років / В. Н. Жук. – Полтава, 2001.
11. Жураковский Г. Е. Из истории Просвещения в дореволюционной России / Г. Е. Жураковский. – М., 1978. – С. 82–133.
12. Жураковский Г. Е. Очерки, статьи и исследования по истории просветительной деятельности Полтавской громады 60-х гг. XIX ст. / Г. Е. Жураковский // ДАПО. – Ф. 8831, оп. 3, спр. 3, арк. 1–238.
13. Жураковский Г. Е. Статьи и исследования по истории украинского просветительного движения времен возникновения Старой Киевской громады (1859–1863) / Г. Е. Жураковский // ДАПО. – Ф. 8831, оп. 3, спр. 3, арк. 1–164.

14. Изъ Лубень (Полтавской губ.) // Основа. – 1861. – май. – С. 74–76.
15. Изъ Лубень (Полтавской губ.) // Основа. – 1861. – октябрь. – С. 148–150.
16. *Кононенко М.* Спогади / Мусій Кононенко. – Полтава, 1999. – С. 119–124.
17. *Кониський О.* Автобіографія / О. Кониський // ІЛ НАНУ ВРФТ. – Ф. 77, оп. 1, спр. 1604, арк. 86–90.
18. *Кониський О.Я.* Вісті з Полтави / Олександр Кониський // Слово. – 1862. – Ч. 32. – С. 48.
19. *Кониський О.Я.* Воспоминания о Полтаве в начале 60-х годов / Олександр Якович Кониський // Днепров. Молва. – 1900. – № 3. – С. 8.
20. *Кониський О.* (Перебендя). Довідка про заборонені в Росії українські книжки / О. Кониський (Перебендя) // ІЛ НАНУ ВРФТ. – Ф. 3, оп. 1, спр. 1608, арк. 531–532.
21. *Кониський О.Я.* З Полтави / Олександр Якович Кониський // Основа. – 1861. – № 1. – С. 319–328.
22. *Кониський О.Я.* З Полтави / Олександр Якович Кониський // Основа. – 1862. – № 2. – С. 68–70.
23. *Кониський О.Я.* Із Полтави / Олександр Якович Кониський // Основа. – 1861. – № 5. – С. 68–71.
24. *Кониський О.Я.* Листи з Полтавщини / Олександр Якович Кониський // Слово. – 1862. – Ч. 43. – С. 68.
25. *Кониський О.Я.* Огляд стану освіти на Україні / О.Я. Кониський // ІЛ НАНУ ВРФТ. – Ф. 77, оп. 1, спр. 27, арк. 1–3 зв.
26. *Кониський О.Я.* Полтавская женская гимназия / Олександр Якович Кониський // Основа. – 1861. – № 1. – С. 145–148.
27. *Костомаров М.І.* О преподавании на южнорусском языке / Микола Іванович Костомаров // Основа. – 1862. – № 5. – С. 33–38.
28. *Ніс Степан.* Листи до О.Я. Кониського (1861 р.) / Степан Ніс // ІЛ НАНУ ВРФТ. – Ф. 77, оп. 1, спр. 125, арк. 72–76.
29. *Переходовець О.* [Кониський О.] З Млинів / *Переходовець* [О. Кониський] Олександр Якович Кониський // Основа. – 1862. – Май. – С. 19–22.
30. *Переходовець* [Кониський О.] З Старих Санжар / *Переходовець* [О. Кониський] Олександр Якович Кониський // Основа. – 1862. – № 5. – С. 11–16.
31. *Переходовець Олександр* (Кониський О.). Вісті / О. Переходовець (О. Кониський) // Основа. – 1861. – № 1. – С. 319–322.
32. *Побірченко Н.С.* Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX ст.: у 2 кн. – Кн. 1.: Київська Громада. / Н.С. Побірченко. – К., 2000.
33. Полтавщина: енцикл. довідник / за ред. А.В. Кудрицького. – К., 1992. – С. 581–583.
34. Про Конотипь // Основа. – 1861. – Октябрь. – С. 7–9.
35. *Пустовіт Т.Я.* Якою була освіта дожовтневих часів на Полтавщині / Т.Я. Пустовіт // Наш рідний край (з історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період. – Вип. 12. – Полтава, 1991. – С. 3–23.
36. *Світленко С.І.* Народництво в Україні 60–80-х рр. XIX ст.: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії: моногр. / С.І. Світленко. – Д., 1999.
37. *Світленко С.І.* Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: 36. наук. праць / С.І. Світленко. – Д., 2007.
38. *Світленко С.І.* Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) / С.І. Світленко // Київ. старовина. – 1998. – № 2. – С. 9–28.

39. Стронін О.І. Лист до О. Кониського від 18. 03. 1862 р. / О.І. Стронін // ДАПО. – Ф. 417, оп. 1, спр. 54, арк. 1–2 зв.

Надійшла до редколегії 18.10.2011

УДК 94 (477): 35207 «1870/1892»

В.М. Коробка

Маріупольський державний університет

РОЗВИТОК МІСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА В КАТЕРИНОСЛАВІ В 1870–1890-х рр.

Отримавши в результаті міської реформи 1870 р. відносну самостійність у розпорядженні бюджетними коштами, міське самоврядування Катеринослава протягом 1870–1890-х рр. ініціювало низку результативних заходів щодо розвитку народної освіти. Вони полягали у створенні, самостійно і спільно із земством та державними органами, навчальних закладів, а також участі в їх утриманні та зміцненні матеріальної бази.

Ключові слова: Катеринослав, міське самоврядування, навчальні заклади, бюджетні видатки.

Получив в результате городской реформы 1870 г. относительную хозяйственную самостоятельность в распоряжении бюджетными средствами, городское самоуправление Екатеринослава на протяжении 1870–1890-х гг. инициировало ряд результативных мероприятий по развитию народного просвещения. Они проявились в создании, самостоятельно и совместно с земством и государственными органами, учебных заведений, а также участии в их содержании и укреплении материальной базы.

Ключевые слова: Екатеринослав, городское самоуправление, учебные заведения, бюджетные расходы.

Having obtained relative independence in terms of ownership of public schools as a result of the local government reform of 1870, over the period of the 1870s – 1890s Yekaterinoslav local government initiated a series of efficient measures aimed at development of elementary, vocational, high and higher education. Those measures resulted in creation of educational institutions in joint cooperation with the regional administration and the government agencies as well as in participation in the ownership and strengthening the financial basis.

Key words: Yekaterinoslav, local government, educational institutions, budget expenditures

Після Великої реформи 1861 р. Катеринослав перетворювався не тільки на потужний центр промисловості й торгівлі, але і на важ-